

УДК 908(477.54-2)

ББК 63.3(4Укр-4Хар-2)

АРХІТЕКТУРА МІСТА ЗМІЄВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Ю. О. Коловрат-Бутенко

(Orcid ID: 0000-0002-3294-3308, Google Scholar ID: uS940vgAAAAJ)

*Змиевское научное краеведческое общество***Д. Р. Бутева***Зміївський ліцей №1 ім. З. К. Слюсаренка***О. В. Бондаренко***Зміївський ліцей №1 ім. З. К. Слюсаренка,**Змиевское научное краеведческое общество*

Коловрат-Бутенко Ю. О., Бутева Д. Р., Бондаренко О. В. Архітектура міста Змієва у першій половині XIX – на початку XX століття

Анотація Робота є дослідженням, представленими на конкурс в Малу академію наук України в 2019–2020 навчальному році. У статті розглядаються приватний житловий сектор міста Зміїв, громадські будівлі і культові споруди. В ході дослідження автори на основі джерельної бази описали початковий вигляд будівель, визначили їх архітектурний стиль, проаналізував ступінь архітектурних втрат.

Ключові слова: архітектура, класицизм, модерн, Зміїв.

Коловрат-Бутенко Ю. А. Бутева Д. Р., Бондаренко О. В. Архитектура города Змиева в первой половине XIX – в начале XX века

Аннотация. Работа является исследованием, представленным на конкурс в Малую академию наук Украины в 2019–2020 учебном году. В статье рассматриваются частный жилой сектор города Змиева, общественные здания и культовые сооружения. В ходе исследования авторы на основе источниковой базы описали изначальный облик зданий, определили их архитектурный стиль, проанализировали степень архитектурных утрат.

Ключевые слова: архитектура, классицизм, модерн, Змиев.

Актуальність. Здобуття Україною незалежності стимулювало інтерес громадян до локальної та регіональної історії, до історії рідного села, селища, міста. З'являється багато краєзнавчих розвідок, статей. Між тим, до сьогодення не існує роботи, яка б у повній мірі вивчала окремі питання з історії міста Змієва, зокрема історію його архітектури. Тому представлена праця є вельми актуальною.

Метою роботи є дослідження типів архітектурної забудови міста Змієва в імперський час та ступінь їхнього збереження. Поставлена мета вимагає вирішення наступних завдань:

- пошук світлин будівель першої половини XIX – початку XX століття та порівняння їх з сучасними фотографіями;
- визначення початкового архітектурного стилю кожної будівлі та визначення ступеню їхнього збереження.

Об'єктом представленого дослідження є архітектура Змієва імперського часу, **предметом** – історичний розвиток приватної забудови та архітектурні зміни будівель громадського призначення.

Хронологічно робота охоплює період першої половини XIX – початку XX століття. Нижню дату зумовлено побудовою найбільш давньої кам'яної споруди – Свято-Троїцького храму, верхню – встановленням радянської влади і початком нової архітектурної епохи в історії міста.

Географічні межі роботи збігаються з кордонами міста у зазначений хронологічний період.

Гносеологічною основою даної праці є діалектика історії та історичного краєзнавства, які співвідносяться між собою як загальне та одичне. Під час проведення дослідження було використано загальнонаукові, спеціально історичні та спеціально краєзнавчі методи. За допомогою наративного та літературного (реферативного) методу відтворено картину архітектурної минувшини Змієва. Метод візуалізації дозволив наявно проілюструвати сказане та провести історико-порівняльний аналіз.

Історіографія зазначеної теми доволі невелика. 2008 р. виходить стаття О. М. Обченка «Світ архітектури малого слобожанського міста (на матеріалі м. Зміїв Харківської області)» [40], де автор розробляє загальну типологію архітектурних споруд Змієва, описує зміни у будівництві приватних будинків на зламі XIX та XX ст. наступного року дослідник значно розширив фактичний матеріал, провів більш глибокий історико-порівняльний аналіз розвитку зміївської архітектури [32]. Спеціально історичним будівлям міста Змієва буда присвячена робота «Старые дома Змиева» [39], в якій наводяться світлини громадських будівель та короткі відомості про їх історію. Окремі відомості про архітектурні споруди Змієва містяться в краєзнавчих роботах «Історія Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка» [25], «Повседневная жизнь жителей Змиевского уезда в начале XX века» [28, с. 4-5] та ін.

Джерельна база представленого дослідження складається з двох основних груп. Перша група – візуальні джерела: світлини, що зберігаються в різних установах міста [8], на спеціалізованих сайтах [1; 42] та фотографії, зроблені авторкою роботи власноруч. До другої групи відносяться писемні джерела, які поділяються на дві підгрупи: архівні документи [6; 10] та опубліковані джерела [11; 12; 15 та ін.].

У представленій роботі **вперше** введено до наукового обігу матеріали архіву Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури. **Вперше** на основі публікації широкого кола візуальних джерел проводиться аналіз ступеня збереженості будівель XIX – початку XX ст.

Практичне використання роботи полягає в можливості підготовки музейними установами міста та туристичними компаніями екскурсій містом. Значною мірою, представлена праця приверне увагу до архітектурних пам'яток Змієва, а також активізує питання збереження культурної спадщини.

Апробація. Окремі положення дослідження були зачитані у вигляді доповіді під час засідань ради музейного комплексу Зміївського ліцею №1 імені двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка.

Структура. Робота складається з вступу, трьох розділів, які поділено на тематичні підрозділи, та висновків. Перший розділ присвячено приватній забудові, другий – громадським будівлям, третій культовим спорудам. Довідковий апарат роботи складають список джерел і літератури, список джерел ілюстрацій та словник архітектурних термінів.

Дослідження виконано в рамках роботи гуртка «Юні краєзнавці» Зміївського ліцею №1 імені двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка та проекту Зміївського наукового краєзнавчого товариства «Історія міст і сіл Зміївщини».

1. ПРИВАТНА ЗАБУДОВА

Основним типом традиційного житла всюди в Україні була хата. Це затишна, найчастіше білена зовні і в середині, будівля під солом'яним або очеретяним дахом. Панівним типом житла в Україні XIX ст. вважалася хата з одним житловим приміщенням. Найбільш простим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Як свідчать археологічні джерела, таке планування широко застосовувалось на території України ще в VIII–XI ст., а також у пізніші часи. Двокамерне селянське житло було поширене в XIX ст. і зберігалось у багатьох частинах України до середини XX ст. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни. Трикамерне селянське житло набуло масового поширення в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Воно було наступним етапом розвитку української хати. Житлові будинки з таким плануванням, крім власне хати і сіней, мали ще комору [36, с. 458, 460-461].

Зміїв розташований у самому серці Слобожанщини – історико-етнографічному регіоні, що утворився на роздоріжжі Дикого степу, між політичними кордонами трьох держав – Росії, Речі Посполитої (Польщі) та Кримського ханства – протягом XVII–XVIII ст.

На Слобожанщині будували дерев'яні хати, зрідка сіни виплітали із хмизу й обробляли глиною, а в деяких місцевостях складали з каменю. Стіни обов'язково клинцювали (забивали клинці) і закидали глиною з половиною, а потім білили. Дахи вкладали соломою або очеретом. Краї стріхи відводили від стіни і спирали на вінця, які підтримувалися стовпчиками. Завдяки цьому хати набирали більш привабливої оригінальної форми. Планування хат було різноманітним: двокамерні (з житлового приміщення і сіней), трикамерні (два житлових приміщення, розділені сіньми). Рідко траплялися хати з житловим приміщенням, сіньми і коморою [36, с. 471].

У статистичному описі Зміївського повіту за 1837 рік подаються дані, що в Змієві крім кам'яного храму немає жодної кам'яної споруди. З висоти пташиного польоту Зміїв являв тоді собою велике українське село, яке суціль складалося з білих хатинок, покритих очеретом. Навіть дві адміністративні будівлі були спочатку дерев'яними [40].

Як встановив О. М. Обченко, приватні будинки Змієва (традиційні українські хати) належали до центральноукраїнського лівобережного типу, представленому тут полтавським і слобожанським підтипами. Зокрема, до полтавського підтипу належали хати, розташовані за адресами: вулиця Гагаріна, 37 (рис. 1.1), вулиця Конституції, 14 (рис. 1.2), провулок Нижній, 3 (рис. 1.3) та ін.

До слобожанського підтипу відносяться будинки за адресами: вулиця Широнінців, 20 (рис. 1.4), вулиця Адміністративна, 38 (рис. 1.5), вулиця Ковальська (рис. 1.6) та ін.

За типом побудови обидва підтипи зміївських хат були зрубними або каркасними, мали однакове внутрішнє планування: триподільна хата з сінями, житловим приміщенням (світлицею), господарським приміщенням (коморою, кліттю). Інколи в заможних родинах в сінях виділяли ще одне житлове приміщення з піччю (теплушка, кухня). У слобожанському підтипі обов'язковим елементом є значний винос даху на фасадну сторону хати (піддашся, піднакат) підпертого дерев'яними стовпами. На межі XIX та XX ст. простір під виносом вздовж стовпів почали оббивати деревом та влаштовувати так званий «причилок», який у середині XX ст. отримав назву «галереї», коли в цю частину хати почали вставляти рами із склом [32, с. 126-127]. Як приклад, хата, що розташовувалася по вулиці Ковальській (рис. 1.6).

Рис. 1.1. Зміїв, вул. Гагаріна, 37. Фото 2019 р.
Хата була побудована 1920 р.

Рис. 1.2. Зміїв, вул. Конституції, 14. Фото 2008 р.
Хата була побудована на поч. XX ст., демонтована 2014 р.

Рис. 1.3. Зміїв, пров. Нижній, 3. Фото 1935 р.

Рис. 1.4. Зміїв, вул. Широнінців, 20. Фото 2019 р.

Рис. 1.5. Зміїв, вул. Адміністративна, 38.
Фото 2019 р.

Рис. 1.6. Зміїв, вул. Ковальська.
Фото 1953 р.

На межі XIX та XX ст. багато будинків почали обкладатися цеглою (рис. 1.7) або обшивати тесаною дошкою – шалівкою (рис. 1.8), а в якості покрівельного матеріалу відзначається перехід до дерева і заліза [32, с. 129].

На зламі XIX та XX ст. з'являються кам'яні приватні будинки. Звичайно, перш за все, звертає увагу дворянський будинок №45 по вулиці Калініна (рис. 1.9). Побудована в 1910-х рр., вона є в Змієві єдиною спорудою в якій декоративна облямівка вікон була виконана візерунком у стилі модерн [32, с. 129].

Рис. 1.7. Зміїв, вул. Адміністративна, 19.
Фото 2016 р.

Після обвалу цеглової кладки гарно видно зрубний тип будівлі.

Рис. 1.8. Зміїв, вул. Сизранцева, 32. Фото 2016 р.

Заможні родини зводили просторі будинки. Так, наприклад, родина Котових на зламі XIX і XX ст. побудувала великий дім по вулиці Зміївській, 6 (рис. 1.10). На початку 1930-х рр. його було націоналізовано та віддано під школу-інтернат для глухонімих дітей. Дім був настільки просторим, що крім класів та кімнат для проживання вихованців, тут були й квартири декількох учителів [1].

Рис. 1.9. Зміїв, вул. Калініна, 45.
Фото 2008 р.

Рис. 1.10. Зміїв, вул. Зміївська, 6.
Фото поч. XX ст.

1855 р. напроти Свято-Троїцького собору було побудовано дім для його настоятеля по вулиці Донецькій, 3 (рис. 1.11). 1857 р. було зведено кам'яницю поміщика по вулиці Покровській, (рис. 1.12). 1900 р. на площі Соборній, 9 будується дім купця. Цей будинок був двоповерховим. На першому поверсі розташовувалася крамниця та складські приміщення, на другому мешкала родина купця [28, с. 4-5].

Рис. 1.11. Зміїв, вул. Донецька, 3. Фото 2019 р.

Рис. 1.12. Зміїв, вул. Покровська, 29. Фото 2016 р.

Наводячи підсумки вивчення приватної забудови Змієва середини XIX – початку XX ст., можна зробити наступні висновки. Більша частина міста була забудована традиційними українськими хатами полтавського та слобожанського підтипів центральноукраїнського лівобережного типу. При цьому заможні родини зводили значно більші за розміром хати. Ближче до XX ст. починається процес технічної трансформації (удосконалення житл), у будівництві хат починають вживатися нові матеріали: шальовка, цегла, залізо. Нарешті, верхні прошарки населення будують кам'яні доми.

2. ГРОМАДСЬКІ БУДІВЛІ

2.1. Будівля Зміївської Олександрівської жіночої гімназії

1868 р. у Зміївській громаді виникла думка про відкриття училища для дівчат бідних батьків. У повітовому училищі вирішено було відкрити відділ для дівчат. Причому учителі погодилися проводити уроки безкоштовно. Було дано декілька спектаклів та сімейних вечорів, збір з яких використали на навчальні посібники та класне приладдя. Таким чином відділ був відкритий, але існування його не мало сталого фінансування та залежало від згоди вчителів. Тоді попечителі училища звернулися до дійсного статського радника Дмитра Андрійовича Донець-Захаржевського, який і пожертвував 5 000 руб. Це дало можливість колишній відділ для дівчат зробити самостійним училищем. Разом з цим, згідно з бажанням мецената і імператорським указом, 2 серпня 1868 р. училищу була присвоєна назва Жіноче училище дійсного статського радника Донець-Захаржевського [12, с. 199; 20].

Кількість учениць почала зростати – сюди приймали дівчат з усього повіту. Потрібно було не тільки збільшити приміщення, але й розширити курс. Тому 10 серпня 1868 р. його було перетворено в училище 2-го розряду. За положенням 10 травня 1860 р. усі жіночі училища поділялися на училища 1-го розряду з 6-річним терміном навчання та 2-го розряду з 3-річним терміном [30, с. 265].

Далі згідно з імператорським наказом 1870 р. усі жіночі училища 2-го розряду перетворювалися на прогімназії. Так 1871 р. з'являється Зміївська жіноча прогімназія. У прогімназіях було чотири класи. За навчальними планами та програмами вони були такими ж, як і відповідні класи гімназій. Тому особи, що завершили курс навчання у прогімназії, приймалися до гімназій без іспитів [34, с. 581; 35, с. 86]. Навчали у той час

за класичною програмою прогімназії. Тут викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, географія, історія, чистописання, рукоділля та співи.

У 1900 р. для Зміївської жіночої гімназії було збудовано нове приміщення (рис. 2.1) [6, арк.6].

Навчальний заклад, змінивши декілька назв, залишався у будівля до 1982 р. З того часу тут розміщуються органи реєстрації цивільного стану та відділ освіти Зміївської районної державної адміністрації.

а

б

в

г

Рис. 2.1. Будівля Зміївської жіночої гімназії (1900 р.):

а – на випускній світлині 1914 року; б – фото початку ХХ ст.; в – на випускній світлині 1977 року; г – фото кінця 1970-х – початку 1980-х рр.

Наведені світлини дозволяють зробити висновок, що початково досліджувана будівля була зведена у стилі пізнього класицизму а також мала два парадних входи. Відповідно до норм класицизму крівля мала парапет з колонами, стіни були прикрашені пілястрами та карнизом з уступами, а вікна – лиштвами. Стіни під вікнами та пілястрами були декоровані відступами цеглової кладки.

У радянський час (для більш точного датування відсутня джерельна база) одні двері було перероблено на вікно. В цілому, зовнішній вигляд даної архітектурної споруди зберігся до кінця 1970-х рр. Зник тільки парапет. Ближче до 1980-х рр. крівля позбулася і парапетних колон.

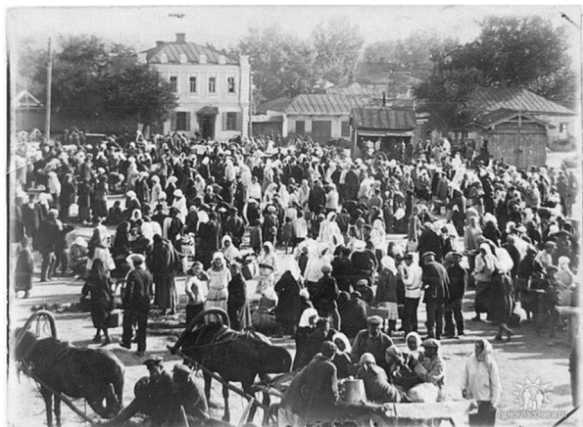
2.2. Будівля старої аптеки

У 1906 р. лісопромисловець Філіп Максимович Волков побудував будинок аптеки (рис. 2.2), яку здав в оренду земській управі. До 1917 р. в штат аптеки входили 1

аптекарь і 1 провізор. З 1924 до 1948 р. завідував аптекою Шапарінський Залман Йосипович. Аптека функціонувала навіть під час окупації 1941–1943 років [7, арк. 7]. Наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. – у приміщеннях розташовувався відділ РВВС для дільничних (другий поверх) та Зміївське бюро технічної інвентаризації, пізніше відділення «Надра банку» (перший поверх). Після закриття банку будівля перебувала порожня. На даний момент тут розташовано кафе «Smoke House».

Будівля старої аптеки була зведена у стилі пізнього класицизму, мала два парадних входи. Нижні вікна ще у 20-х рр. ХХ ст. закривалися ставнями, що пояснюється комерційною спеціалізацією (продаж ліків). В той же час бачимо, що кріпля мала парапетові колони, хоча парапет як такий відсутній. Кути стін були прикрашені випусками цеглової кладки. Карниз був не виражений. Вікна першого поверху прикрас не мали. На другому поверсі вікна були оздоблені сандриками, а знизу – прямокутним випуском цеглової кладки.

На 1960-ті рр. архітектурний стиль та оздоблення, в цілому, ще зберігалися, лише вікна першого поверху позбулися ставень. Але вже наприкінці ХХ ст. парапетові колони зникають з кріплі. Також, зникає одна з дверей – її перетворюють на вікно.

а

б

в

Рис. 2.2. Будівля старої аптеки (1906 р.):
а – фотографія 1920-х рр.; б – фотографія 1960-х рр.; в – фотографія 2019 р.

2.3. Будівля Зміївської міської лікарні

До утворення земства Зміївська міська лікарня розташовувалася у приватному будинку місцевого жителя Романа Бублія. 1866 р. було збудоване нове приміщення (воно не зберіглося), яке знаходилося на місці сьогоденного поліклінічного

відділення Зміївської центральної районної лікарні [27, с. 22-23]. У 1911 р. (за іншими даними у 1917 р.) поряд було зведено двоповерхову будівлю нової лікарні (рис. 2.3) [4, арк. 7].

1 вересня 1968 року було відкрито Зміївську дитячу музичну школу, яка спочатку була розрахована на відвідування 69 учнями по класу скрипки, фортепіано і баяна та розташовувалась на розі вулиці Леніна і Гагаріна. Пізніше школу було переведено у досліджувану нами будівлю. На 1969 р. тут навчалися 171 учень: скрипалів – 19, піаністів і баяністів – по 76 [18].

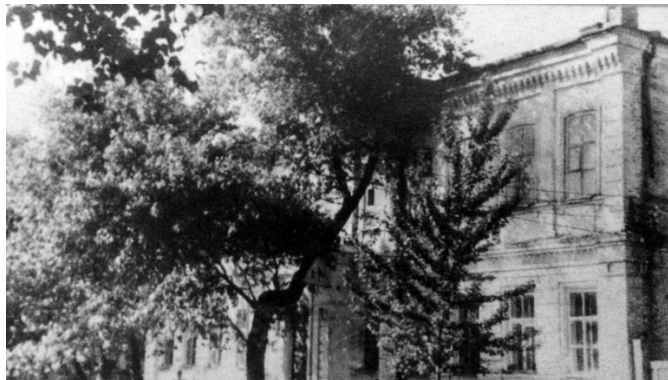
Рис. 2.3. Будівля Зміївської міської лікарні (1911 або 1917 р.)

На жаль, не маємо світлин цієї будівлі початку або середини ХХ ст., але й фотографія 2011 р. дає можливість беззаперечно віднести споруду до пізнього класицизму. Головними прикрасами були пілястри та карнизи (даховий та етажний). За аналогією з двома вищенаведеними будівлями, можемо припускати, що й цей об'єкт мав на крівля парапет із колонами. Принаймні, цього слід очікувати зі стилістичних міркувань.

2.4. Будівля Зміївського Олександрівського ремісничого училища

1894 р. у Змієві відкрилося ремісниче училище [26, с. 454]. Воно мало кустарну кузню з чотирьох горнів, столярної та слюсарної майстерень. На той час навчалися в училищі 40 чол. [33] Завідувачем Зміївським Олександрівським ремісничим училищем був Яків Костянтинівич Кузьменко. Мешкав він у квартирі, розташованій за звичаєм того часу, в будівлі (рис. 2.4) училища [15, с. 138]. Був почесним громадянином міста

Змієва, народним учителем. Перебував в Товаристві допомоги бідним учням і ученицям всіх навчальних закладів міста Змієва та Зміївському комітеті Російського товариства Червоного Хреста [17, с. 53; 25, с. 30].

а

б

в

Рис. 2.4. Будівля Зміївського Олександрівського ремісничого училища (1911 р.):
а – на випускній світлині 1966 р. (фото більш раннє); б– фотографія 1965 р.; в – фотографія 2011 р.

Згідно з архівом Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури будівлю училища було зведено 1911 р. [3, арк. 27] Виходячи з архітектурного планування, припускаємо, що навчальні кімнати розташовувалися на другому поверсі, а майстерні та квартира завідуючого – на першому.

Як і вище розглянуті, досліджувана будівля витримана у стилі класицизму. Судячи з колон, які ще залишалися у 1960-х рр., крівля мала парапет. З поміж інших дореволюційних будівель Змієва ця споруда вирізняється багато оздобленими люкарною і карнизом.

2.5. Будівля Зміївського повітового училища

Джерела говорять, що у Змієві перше двокласне училище було відкрите 1805 р. [11, с. 325] Раніше у науковій літературі помилково повідомлялося про 1807 р. відкриття [31, с. 121]. Приміщення цього училища було незручним через тісноту та

погане розміщення кімнат. Публічна бібліотека, що тут розміщувалася, налічувала 1 237 томів у систематичному порядку. На утримання училища з державної казни виділялося 2 283 руб., 65 коп. [11, с. 325].

Цікаве повідомлення про Зміївське училище наводить Г. П. Данилевський: «...сторож отримує 6 руб., а учитель – 5. Учитель цей прийшов сюди пішки, у одній селянській свитині, ледве не помираючи від голоду. Він торгуватися про вартість своєї праці не міг, а сторож міг, тоді базарні ціни заробітків були високими» [19].

1828 р. був виданий новий шкільний статут. Відтепер кожний тип школи став замкненим і станово відокремленим. Зміївське трикласне повітове училище призначалося для дітей купців, ремісників та інших міських обивателів. Воно включало у свою програму російську мову, арифметику, частину геометрії, історію та географію [19]. У 1837 р. училище було реорганізоване відповідно до нового статуту [12, 198].

Для училища було придбано земельну ділянку біля Соборної площі, де у 1842 р. побудовано двоповерхову будівлю (рис. 2.5), зведення якої коштувало 3 700 руб. [10, арк. 163].

На початку 1920–1921 навчального року Зміївська жіноча гімназія була реорганізована у Зміївську семирічну трудову школу №1 [21]. Будівлю Зміївського реального училища було передано на баланс Зміївської школи №1, тут розміщувався її третій корпус [25, с. 29, 71].

а

б

в

г

Рис. 2.5. Будівля Зміївського повітового училища (1842 р.):

а – фотографія центра міста Змієва 1939 р.; б – збільшена частина попередньої фотографії; в – фотографія 1970-х рр. г – фотографія 2011 р.

З 1989 р. у цій будівлі розташована Зміївська дитячо-юнацька спортивна школа [38], яка з 1991 р. здає перший поверх в оренду Зміївському краєзнавчому музею [19].

На фотографії 1939 р. бачимо, що досліджувана будівля мала складну дворівневу кривлю з високим парапетом, двома трубами пічного опалення та люкарною у східній частині. Фасад, розташований на південній стороні, мав чітко виражений виступ на три вікна завширшки. Світлини повоєнного часу фіксують значні перебудови: кривля отримала менший кут нахилу та стала однорівневою з високим парапетом. Фасадний виступ взагалі було зруйновано.

Таким чином, навіть візуально помітно, що ця будівля зазнала значних архітектурних змін.

2.6. Будівля

Зміївського міського громадського Донець-Захаржевського банку

У другій половині XIX ст. завдяки фінансуванню дійсного статського радника, Почесного громадянина міста Змієва, дійсного члена Російської академії наук Дмитра Андрійовича Донець-Захаржевського було відкрито Зміївський міський громадський банк.

Рис. 2.6. Будівля Зміївського міського громадського Донець-Захаржевського банку (1903 р.)

1882 р. ця фінансова установа була визнана найменшим банком Російської імперії з оборотом всього 1 865 руб., 25 коп. Розподіл цього прибутку було призначено 17 липня 1883 р. З них 1 000 руб. були відраховані до запасного капіталу банку, 800 руб. У винагороду директорів, його товаришу та бухгалтеру. На справи благодійності було витрачено 65 руб. 25 коп., які пішли на ремонт Зміївської міської лікарні [41].

Після трагічної загибелі Д. А. Донець-Захаржевського у 1871 р., банк було названо на його честь. 1903 р. для банку споруджено нову будівлю (рис. 2.6) [5, арк. 18].

Після громадянської війни 1917–1921 рр. та встановлення радянської влади у будівлі розташовувалось Зміївське відділення державного банку, перейменоване пізніше у Державну казначейську службу в Зміївському районі.

2.7. Будівля Зміївського госпіталю

1 листопада 1914 р. було створено Зміївський госпіталь Загальноросійського земського союзу, розрахований на 110 ліжок: 85 на утриманні загальноземської організації та 25 – Зміївського повітового земства [9, арк. 110]. Під нього було переобладнано один з винних складів Зміївського спиртогоріляного заводу, для облаштування якого було необхідно тільки 200 руб., для влаштування перегородок і ремонту підлог. Ліжка для поранених розмістили у розливній, мийній і приймальні – 45 ліжок, в їдальні – 13 ліжок, в приміщенні контори – 24. Разом – 85 ліжок. Ці приміщення мали парове опалення, електричне освітлення і сміттєспалювальну піч [9, арк. 23]. Крім палат, в цій будівлі розташовувалися приміщення для операційної, передопераційної, ванної, служительських, кабінету лікаря, аптеки, кухні та пральні, яка містилася в паровому відділенні. Облаштування проводилося рахунок за Загальноросійського земського союзу [9, арк. 93].

Завідувачем госпіталю був міський лікар колезький радник Борис Олександрович Зінгер, лікарями палат – Зоя Тимофіївна Байцур і Сара Соломонівна Коган. Сестрами милосердя працювали Любов Михайлівна Гінькіна (Генкіна), Матрона Федорівна Корбань, А. В. Бойко, А. В. Селівестрова, Е. В. Шестакова, М. Н. Цурикова, К. М. Лешок [17, с. 50]. Доглядачем госпіталю в 1916 р. був Іван Григорович Галай [16, с. 47].

У 1915 р. біля Зміївського спиртогоріляного заводу був побудований госпітальний барак для солдатів на два приміщення з дощатих стін. Пізньої осені його обмазали глиною. Підлог в ньому не було. Опалювалося приміщення залізними пічками [8, арк. 4, 5].

1962 р. на території колишнього госпіталю було завершено будівництво двоповерхової лікарні на 200 ліжок [24, с. 363].

На жаль, з лікарняного комплексу Змієва, що розташовувався поблизу Зміївського енергоремонтного заводу (колишній Зміївський спиртогоріляний завод) на території колишнього Зміївського військового госпіталю залишилася тільки одна будівля (рис. 2.7). Зараз в цьому приміщенні розташовані Зміївське районне відділення судово-медичної експертизи та патологоанатомічне відділення Зміївської центральної районної лікарні. Згідно з матеріалами архіву Зміївського бюро технічної інвентаризації, землепорядкування, містобудування та архітектури ця будівля зведена 1966 р. [2, арк. 16]. Але декорування її карнизу дозволяє припустити дореволюційний час зведення. Крім того, підлога тут вкрита кахлями фірми Бергенгейма з характерним клеймом та написом «Бергенгеймъ. Харьковъ» (рис. 2.8). Та й фундамент цієї будівлі значною мірою заглиблений у поверхневий ґрунт, що говорить про давність зведення. Тож можемо вважати, часом зведення цієї будівлі початок ХХ ст., або, точніше, 1914–1915 рр.

Рис. 2.7. Будівля колишнього Зміївського госпіталю Загальноросійського земського союзу (орієнтовно 1914–1915 рр.)

Рис. 2.8. Підлога будівлі колишнього Зміївського госпіталю Загальноросійського земського союзу

Під час вивчення громадських будівель міста Змієва став очевидним різний ступінь збереження первісного архітектурного стилю. Найбільш гарно збереглися будівлі Зміївського Олександрівського ремісничого училища (вулиця Адміністративна, 106) та Зміївського міського громадського Донець-Захаржевського банку (вулиця Адміністративна, 22), найгірше – будівля Зміївського училища (площа

Соборна, 6). Інші з досліджених споруд мають задовільний стан збереження початкового архітектурного стилю. Характерно, що жодна споруда не зберегла дахові парапети – сучасні дахи значно спрощені й відійшли від класицизму.

3. КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

3.1. Свято-Троїцький храм

Перша згадка про Троїцький храм в Змієві з'являється у документах 1657 р., з яких довідуємося про ім'я першого церковнослужителя цього храму – Сидора. У 1681 р. будується Троїцька церква в стилі козацького бароко, але 1726 р. священником Стефаном освячується новий храм уже в русько-візантійському стилі оскільки «... в прошлом [6]721 году оная Троицкая церковь от грома и молнии изволением Божиим сгорела». 1769 р. Троїцький храм знову згорів, і було отримано дозвіл на будівництво нового храму [37, с. 185].

1805 р. преосвященний Христофор Сулима, єпископ Слобідсько- Український і Харківський, на прохання зміївців благословляє замість трьох дерев'яних храмів: Троїцького, Покровського та Петропавлівського побудову кам'яної Соборної церкви на ім'я живо начальної Трійці з двома престолами: Покрови Пресвятої Богородиці і Апостолів Петра і Павла. Закладку храму провів зміївський протоіерей Федір Романовський. 1814 р. головний престол Троїцького собору в ім'я Живоначальної Трійці був освячений протоіереєм Харківського Успенського собору Андрієм Прокоповичем. 1822 р. Зміївським протоіереєм Дмитром Сильванським був освячений храм в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці – права частина Троїцького собору. А через рік була освячена ліва частина собору – храм в ім'я отця Іоакима і Ганни. На побудову храму значні кошти (до 6 000 крб. сріблом) пожертвував Іоаким Петрович Горохов [37, с. 185-186].

1836 р. Високопреосвященний Мелентій, згідно з проханням протоіерея Захарія Соколовського і уповноважених від парафіян м. Змієва благословив спорудити при Троїцькій соборній церкві нову кам'яну дзвіницю, а 1844 р. архієпископом Інокентієм при Троїцькому собору була освячена кам'яна дзвіниця з розміщеною у ній теплою церквою в ім'я святих апостолів Петра і Павла. 1847 р. навколо собору було побудовано кам'яну огорожу, а також у головному храмі було споруджено новий іконостас [37, с. 186].

Таким чином, Соборно-Троїцька церква м. Змієва (рис. 3.1) була побудована 1814 р. (замість декількох дерев'яних) на кошти парафіян. Була кам'яною, трипрестольною. Головний престол – в ім'я Пресвятої Трійці, правий – святих апостолів Петра і Павла, лівий – Покрова Пресвятої Богородиці. У 1904 р. собор мав садибної землі 1 249 квадратних сажнів, орної і сінокісної 88 десятин (в селі Височинівці і на хуторах Водяхівка, Чемужівка і Лаврівці). Прихожан чоловічої статі було 4 228, жіночої статі – 4 300. Недоторканий капітал становив 13 100 руб., з нього на 2 270 крб. (відсотком) користувався причт, а іншими церква. Причту за штатом було: три священники, диякон і три псаломщика. Платня 1-го священника становила 127,4 руб., 2-го – 94,8 руб., 1-го псаломщика – 47,4 руб., 2-го – 29,4 руб. Третій штат платні не отримував. Причт містився в церковних будинках, Один псаломщик – у власній оселі. При соборі було дві церковно-приходські школи. Був попечитель. Крім того, в Змієві розташовувався будинок для прочан, в якому могли вони зупинятися на ночівлю [14, с. 220-221].

Троїцький собор було збудовано в у класичному русько-візантійському стилі, мав головну баню, дзвіницю, нижній храм.

Рис. 3.1. Світлини Свято-Троїцького собору м. Змієва (початок XX ст.)

Часткова руйнація та пограбування Свято-Троїцького собору розпочалася 1918 р. під час другого встановлення радянської влади. Повністю будівлю храму зруйновано 1936 р.

3.2. Свято-Успенський храм

Успенська церква м. Змієва (рис. 3.2) була побудована 1857 р. колезьким асесором Василем Віноградським за допомогою меценатів. Вона була кам'яна, однопрестольна [14, с. 221]. Розташовувалася на міському кладовищі [23, с. 285]. Станом на 1904 р. даний храм володів 1 десятиною садибної землі, 33 десятинами орної і сінокісної. Прихожан чоловічої статі налічувалося 1 172 чоловічої статі, 1 146 – жіночої. Недоторканий капітал становив 5 502 руб., Відсотком користувався причт. Причта по штатом належало: священик, диякон і псаломщик. Платні за штатом не було передбачено. Причт містився в церковному будинку. При храмі працювала церковно-парафіяльна школа. Піклувальника у цій церкві не було. Успенська церква духовно опікувала також населення прилеглих хуторів Задонецького (в 7 верстах) і Лісових дач (в 10 верстах) [14, с. 221].

На жаль, світлини, що спеціально фіксувала б Свято-Успенську церкву Змієва не зберіглося.

Свято-Успенська церква Змієва була зруйнована 1936 р.

На жаль, культові споруди міста не збереглися. За відносно короткий час свого існування архітектурних змін ці будівлі не зазнали.

ВИСНОВКИ

На Слобожанщині малі міста займають панівне становище серед загальної кількості міст. Хоча більшість цих міст виникла в сер. – друг. пол. XVII ст. Зміїв є одним з найстаріших міст цього регіону (рік заснування – 1656 [13, с. 376-377; 29, с. 7]). Зміївська фортеця входила до складу Харківського та Ізюмського козачих полків Белгородського розряду і не раз опинялася в епіцентрі різних історичних подій. З ліквідацією козацьких полків Зміїв увійшов до складу Чугуївського повіту, а в 1797 р. сам став повітовим містом. Протягом XIX ст. Зміїв залишався невеликим містечком яке більше нагадувало велике село ніж місто в його класичному, європейському сенсі. Після буремних років революцій та громадянської війни Зміїв знову стає тепер вже центром Зміївського району яким залишається і по сьогодні. Таким чином Зміїв є типовим слобожанським містом, досліджуючи історію якого ми можемо так чи інакше простежити всі етапи слобожанської історії. Однаковою мірою це стосується і архітектури.

У ході проведеного дослідження авторкою були досягнуті наступні результати.

Приватний сектор Змієва у першій половині XIX – на початку XX ст. був забудований традиційними українськими хатами полтавського та слобожанського підтипів центральноукраїнського лівобережного типу. Заможні родини, дотримуючись в основному норм традиційної архітектури, зводили значно більші за кількістю кімнат хати. Ближче до XX ст. починається процес технічної трансформації (удосконалення житл), у будівництві хат починають вживатися нові матеріали: шальовка, цегла, залізо. Особливістю приватної забудови міста було те, що вже з другої половини XIX ст. верхні прошарки населення (дворяни, купці, духовництво) будували кам'яні дома.

У другому розділі були розглянуті сім громадських споруд Змієва, зведених у середині XIX – на початку XX ст. Вони мають багато спільних рис. Майже всі були витримані у стилі пізнього класицизму або неокласицизму. При цьому характерно, що ступінь збереження зовнішнього вигляду досліджених будівель є різним. Найбільш гарно збереглися будівлі Зміївського Олександрівського ремісничого училища (вулиця Адміністративна, 10б) та Зміївського міського громадського Донець-Захаржевського банку (вулиця Адміністративна, 22), найгірше – будівля Зміївського училища (площа Соборна, 6). Інші з досліджених споруд мають задовільний стан збереження початкового архітектурного стилю. Також відмітимо, що жодна споруда не зберегла дахові парапети – сучасні дахи значно спрощені й відійшли від класицизму.

Культові споруди Змієва не збереглися взагалі. Свято-Троїцький собор було зведено у класичному русько-візантійському стилі, Свято-Успенську церкву – в стилі українського бароко. На жаль, обидві будівлі були зруйновані 1936 р.

Отримані у ході дослідження результати дозволяють значно розширити тематику та змістовне наповнення екскурсій у музейних установах міста та туристичних фірмах. Не менш вагомим є звернення уваги міської влади до історичної забудови Змієва, збереження не тільки пам'яті, але і самих архітектурних пам'яток, що є справжньої окрасою нашої малої Батьківщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Альбом «Змиев и змиевчане». Фотомгновения... // Одноклассники. – URL: <https://ok.ru/profile/529850729084/album/859884892284/> (дата обращения 20.10.2019).

2. Архів Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури. – Інвентарна справа 1708.
3. Архів Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури. – Інвентарна справа 5561.
4. Архів Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури. – Інвентарна справа 5614.
5. Архів Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури. – Інвентарна справа 64.
6. Архів Зміївського бюро технічної інвентаризації, землевпорядкування, містобудування та архітектури. – Інв. спр.70.
7. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Здравоохранение города Змиева».
8. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Медицина».
9. Державний архів Харківської області. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 2.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. 51 – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Памятная книжка Министерства Народного Просвещения на 1865 год. – СПб., 1865.
12. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. – Х., 1868.
13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. I: С 1649 по 1675. – С. 376–377.
14. Справочная книга для Харьковской епархии. – Х., 1904.
15. Харьковский календарь на 1897 год. Год двадцать пятый. – Х., 1897.
16. Харьковский календарь на 1916 год. Год сорок четвёртый. – Х., 1916.
17. Харьковский календарь на 1917 год. Год сорок пятый. – Х., 1917.

18. Веселовський Л. Наша музична / Л. Веселовський // Будівник комунізму. – 1969. – 24 березня.
19. Єрьомін Г. Народна освіта Змієва: від церковноприходської до сучасної загальноосвітньої школи / Г. Єрьомін // Вісті Зміївщини. – 2001. – 14 липня. – С. 6.
20. Зайцев Б. Народна освіта на Зміївщині / Б. Зайцев, О. Рябченко // Вісті Зміївщини. – 1995. – 18 жовтня.
21. Зайцев Б. Народна освіта на Зміївщині / Б. Зайцев, О. Рябченко // Вісті Зміївщини. – 1995. – 11 жовтня.
22. Зайцев Б. Народна освіта на Зміївщині (Роки Радянської влади) / Б. Зайцев, О. Рябченко // Вісті Зміївщини. – 1996. – 13 січня.
23. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України. Міжархівний довідник. – К., 2012. – Т. 5, кн. 1. Метричні книги у фондах Державного архіву Харківської області.
24. История городов и сёл. УССР: В 26 т. / Под общ. ред. П. Т. Тронько. – К., 1976. – Т. 21: Харьковская область.
25. Історія Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка: Короткий нарис / Н. М. Комишанченко, Ю. О. Коловрат-Бутенко, Є. В. Полях та ін.; Під заг. ред. Ю. О. Коловрата-Бутенка. – Х.: Мачулін, 2019.
26. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. / Під заг. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21: Харківська область.
27. Коловрат Ю. А. Краткий очерк медицины Змиевского уезда в земский период 1865–1917 гг. / Ю. А. Коловрат. – Змиев, 2011.
28. Коловрат-Бутенко Ю. А. Повседневная жизнь жителей Змиевского уезда в начале XX века / Ю. А. Коловрат-Бутенко // Змиевской общественный вестник. – 2019. – 25 июля. – С. 4–5.
29. Коловрат-Бутенко Ю. А. Уточнение даты основания Змиева / Ю. А. Коловрат-Бутенко // Змиевское краеведение. – 2017. – №1. – С. 3–8.
30. Медынский Е. Женское образование / Е. Медынский // Большая советская энциклопедия. – М., 1932. – Т. 25. – С. 265.
31. Обченко О. М. Особливості розвитку державного шкільництва у Змієві та Зміївському повіті у другій половині XIX – на початку XX століття / О. М. Обченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – Серія: Історія України. – Вип. 13. – №906.
32. Обченко О. М. Світ архітектури малого слобожанського міста (за матеріалами міста Зміїв Харківської області) / О. М. Обченко // Слобожанське культурне надбання. – Х., 2009. – Вип. 2. – С. 125–131.
33. Первые школы в Змиевском районе // Зміївський кур'єр. – 1995. – Квітень (№15).
34. Прогимназия // Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 34. – С. 581.
35. Прогимназия // Большая советская энциклопедия. – М., 1940. – Т. 47. – С. 86.

36. Українське народознавство / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994.
37. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Х.: Типография университета, 1857. – Отд. 4.
38. Історія ДЮСШ // Комунальний заклад «Зміївська дитячо-юнацька спортивна школа Зміївської районної ради Харківської області [Електронний ресурс]. – URL: <http://dusshzmiiv.klasna.com/uk/site/istoriya-diushh.html> (дата звернення 27.11.2019).
39. Коловрат Ю. А. Старые дома Змиева / Ю. А. Коловрат, В. С. Носачёв [Електронний ресурс] // История Змиевского края. – Змиев. – 30.07.2013. – URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-273> (дата обращения 20.10.2019).
40. Обченко О. М. Світ архітектури малого слобожанського міста (на матеріалі м. Зміїв Харківської області) [Електронний ресурс] / О. М. Обченко // Музейний простір. – URL: <http://www.prostir.museum.ua/post/28133> (дата звернення 01.11.2019).
41. Парамонов А. Ф. Материалы к истории города Змиева [Електронний ресурс] / А. Ф. Парамонов // Откуда родом. – URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/materialy-k-istorii-goroda-zmieva-paramonov> (дата обращения 27.11.2019).
42. Фотогалерея // Зміївська міська рада [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.zmiivmisto.gov.ua/fotohalereia/misto/45767901-94.html> (дата звернення 20.10.2019).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис. 1.1.** © Д. Р. Бутєва, 2019 р.
Рис. 1.2. © О. М. Обченко, 2008 р.
Рис. 1.3. Альбом «Змиев и змиевчане». Фотомгновения... // Одноклассники. – URL: <https://ok.ru/profile/529850729084/album/859884892284/860036396924> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 1.4. © Ю. О. Коловрат-Бутенко, 2019 р.
Рис. 1.5. © Д. Р. Бутєва, 2019 р.
Рис. 1.6. Альбом «Змиев и змиевчане». Фотомгновения... // Одноклассники. – URL: <https://ok.ru/profile/529850729084/album/859884892284/865944872060> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 1.7. © А. М. Кравчук, 2016 р. (сайт «Домофото»).
Рис. 1.8. © Влад «fakel», 2016 р. (сайт «Домофото»).
Рис. 1.9. © О. М. Обченко, 2008 р.
Рис. 1.10. Альбом «Змиев и змиевчане». Фотомгновения... // Одноклассники. – URL: <https://ok.ru/profile/529850729084/album/859884892284/865947146108> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 1.11. Коловрат-Бутенко Ю. А. Повседневная жизнь жителей Змиевского уезда в начале XX века / Ю. А. Коловрат-Бутенко // История Змиевского края. – Змиев. – 17.10.2019. – URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-378> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 1.12. © А. М. Кравчук, 2016 р. (сайт «Домофото»).
Рис. 2.1. © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 2.2 а. Альбом «Змиев и змиевчане». Фотомгновения... // Одноклассники. – URL: <https://ok.ru/profile/529850729084/album/859884892284/> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 2.2 б. © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 2.2 в. Коловрат Ю. А. Старые дома Змиева / Ю. А. Коловрат, В. С. Носачёв // История Змиевского края. – Змиев. – 30.07.2013. – URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-273> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 2.3. Фотогалерея // Зміївська міська рада. – URL: <http://www.zmiivmisto.gov.ua/fotohalereia/misto/45767901-94.html> (дата звернення 20.10.2019).
Рис. 2.4 а. © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 2.4 б. © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 2.4 в. Коловрат Ю. А. Старые дома Змиева / Ю. А. Коловрат, В. С. Носачёв // История Змиевского края. – Змиев. – 30.07.2013. – URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-273> (дата обращения 20.10.2019).

- Рис. 2.5.** © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 2.6. Коловрат Ю. А. Старые дома Змиева / Ю. А. Коловрат, В. С. Носачёв // История Змиевского края. – Змиев. – 30.07.2013. – URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-273> (дата обращения 20.10.2019).
Рис. 2.7. © Д. Р. Бутева, 2019 р.
Рис. 2.8. © Д. Р. Бутева, 2019 р.
Рис. 3.1. © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 3.2. © Архівний відділ музейного комплексу Зміївського ліцею №1 ім. З. К. Слюсаренка.

© Ю. А. Коловрат-Бутенко, 2020

© Д. Р. Бутева, 2020

© О. В. Бондаренко, 2020

Читайте статью [на сайте журнала](#)